

QURBANLI İLAHƏ MƏHƏMMƏD QIZI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

“Azərbaycan dilinin tarixi” şöbəsi

Aparıcı elmi işçi

gurbanovailahe@gmail.com

DİALEKT TƏSNİFİNDƏ TAYFA DİL ELEMENTLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Azərbaycan dilinin müasir inkişaf prosesində dialekt və şivə faktları sürətlə arxaikləşir. Müxtəlif tayfa ünsürlərini və bu ünsürlərin bir-biri ilə qarışmasını özündə əks etdirən dialekt faktları son illər ərzində kütləvi-kommunikasiya vasitələrinin təsiri altında ədəbi dil faktları ilə əvəz olunur, arxaikləşir və xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan leksemlər tarixizmə çevrilir. Sözsüz ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinlən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türkmənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Dialekt leksikasında alınma sözlərin mənşəyinə görə ərəb-fars mənşəli sözlər böyük üstünlük təşkil edir. Əlbəttə ki, bu islam dininin güclü təsiri nəticəsində baş vermişdir. İslama qədərki türk ədəbi dilinin yazılı nümunələri elmə çox az sayda məlumdur. Bəzilərinin tapılmış nümunələri islama qədərki dövrü əhatə etsə də, yazıya alındığı vaxt artıq islamın yayıldığı vaxta uyğun gəlir və əlbəttə ki, ərəbizmlərlə doludur. Lakin ərəb-fars mənşəli sözlərin güclü təsirinə baxmayaraq, dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən daha çox türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə seçilir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik analizi bir çox mübahisəli olan tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir.

Açar sözlər: dil, dialekt, norma, tayfa, element

Dilçilik ədəbiyyatında belə məlumat verilir ki, Azərbaycan dilinin əsasında oğuz və qıpçaq dili dayanır. Məsələ burasındadır ki, türk tayfa dillərinin fərqli cəhətlərindən danışarkən M.Kaşğarlı oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlərlə təqdim edir. Məsələn: söz başında y səsinin düşməsi: ılıq-yılıq, yüncü-cüncü-incü; m-b – bən-mən; damaq ahənginin pozulması: bardum-bardım; -ğu əvəzinə -ası işlənməsi: barası yer-barğu yer; söz ortasında samit səsin düşməsi: çümük-çümçük (ala qarğa), tamak-tamgak (damaq); -ğan əvəzinə -an feli sifəti: baran-barğan ; keçmiş zamanda –dum əvəzinə -dam işlənməsi və s. Bir neçə fərqli cəhət də göstərilir: oğuz qrupu türk dillərində –ğacı şəkilçisi; sözün əvvəlində və

sonunda kar t əvəzinə cingiltili d: dəvəy-təvəy, öd-öt (deşik); söz sonunda qoşa dodaq w əvəzinə v səsinin işlənməsi: ew-ev, aw-av və s. Ümumiyyətlə, bir-iki istisna olmaqla (istisna hər yerdə mümkündür), oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyətləri bir-biri ilə eynilik təşkil edir. Bir cəhət də var ki, bu dillərdə eyni zamanda bir neçə müxtəlif hadisə paralel fəaliyyət göstərir. Məsələn, qıpçaq dillərində azaq, adaq (ayaq); oğuz və qıpçaq dillərində ayıq, adığ (ajı); həm y səsinin düşməsi, həm y-nın c-ya keçməsi: cüncü müşahidə olunur. Digər tərəfdən də Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində elə xüsusiyyətlərə təsadüf olunur ki, bunlar oğuz-qıpçaq yox, başqa tayfa dillərində müşahidə olunur: ayaq (arqu dilində), mən (başqa türklərin dilində) və s. Azərbaycan dilində ancaq oğuz və qıpçaq elementləri göstərmək düzgün deyildir. Əgər oğuz dili, dediyimiz kimi, o zaman xalq dili səviyyəsində bir neçə tayfa dilini əhatə edirdisə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etmişdir. Burada xəzər, suvar, emek, arqu, yağma, uyğur və s. xalq-tayfa dilləri xüsusiyyətləri cəmləşir” (4; s. 36).

Düşünürük ki, linqvistik baxımdan bu versiya ağlabatandır. Belə ki, Mahmud Kəşğarlı türk dillərində anlautda /x/ səsinin işlənmədiyini xüsusi vurğulayır və qeyd edir ki, ərəblər /k/-ni /x/-ya çevirirlər. Doğrudur, E.Əzizov bu məsələ ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürür və iddia edir ki, /x/ məhz bir neçə türk tayfa dili üçün xarakterikdir (7, s. 92-102). Lakin, düşünürük ki, bir çox türk tayfaları üçün anlautda /x/ səsinin xarakterik olmaması önəmli faktdır. Deməli, ərəb və başqa mənbələrdə xəz+ər kimi səslənən etnonimin türk dilində kas olması tamamilə mümkündür.

V əsrdən başlayaraq artıq Qafqazda adları çəkilən xəzərlər, sabirlər, bulqarlar, sözsüz ki, Azərbaycan dilində və onun dialekt leksikasında böyük bir iz qoymuşlar. Tarixdən bildiyimiz qədər, adı çəkilən türk tayfaları türk etnosunun qərbi hun qoluna aiddir. Məhz bu səbəbdən də bu tayfaların etnogenezi ilə bağlı məsələlərə diqqətlə yanaşmağı vacib bildik.

Düşünürük ki, türk dilinin yaranma tarixi elə türk tayfalarının təşəkkül tapması ilə üst-üstə düşür.

Bəlkə də, yazılı mənbələrin kasadlığı və uzun müddət üçün yoxluğu müəyyən tarixi hadisələrin ardıcılığında çəşqinlik yarada bilər, lakin dil böyük bir şifahi abidədir, həm linqvistik, həm də bəşər tarixi baxımdan. Çuvaş dilinin böyük tədqiqatçısı R.Axmetyanov bu dilin bulqar dilindən rəvac aldığı qənaətinə gəlir və çuvaş dilində özünü göstərən yaddilli faktorları araşdırarkən bunları tarixi, dini, coğrafi səbəblərlə izah edir.

Deməli, xəzər və başqa qərbi hun tayfaları Azərbaycan ərazisində ilk görünməyə başladığı dövrə qədər də bu ərazidə mövcud olan dövlətlərin tərkibində türk dili (məntiqi olaraq türk tayfaları) mövcud olmuşdur.

Heç bir xalq müasir halında təcəssüm etməmişdir. Bütün müasir xalqlar hər hansı bir qədim etnosdan və ya etnosların bir-birinə qarışmasından rəvac tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də qədim hunların antropoloji quruluşu deyil, hansı dildə danışmaları daha əhəmiyyətlidir. Düşünürük ki, bu məsələyə Lev Qumilyov “Xunnu. Xunnu

Çində” əsərində birdəfəlik və qəti şəkildə yekun vurur. O, qəti əminliklə qədim hunların türkdilli olması barədə fikirlər söyləyir: “Hunların hansı dildə danışmaları haqqında kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur, lakin bütün bunlar öz əhəmiyyətini çoxdan itirmişdir. Liqeti bir məsələni açıq saxlayır: hun dilində uzunboğaz çəkmə bildirən söz “saqdaq” nə türk dillərində, nə də monqol dilində öz əksini tapmamışdır. Müəllif tərəfindən müqayisə üçün gətirilən ket mənşəli “seqdi” sözü müəllifin özünü belə təmin etmir. Lakin söz birbaşa qədim rus dilində XVI-XVII əsrlərdə işlənən türk-monqol mənşəli “saqaydak” sözünə uyğun gəlir. Yay və ox saxlanan qab mənası verir. Sözü hunca olan “saqdaq” sözünə aidliyi tam aydındır, belə ki, kolçana cəmi 30 ox sığdığına görə qədim hunlar öz bıçaqlarını ayaqqabılarına soxurmuşlar. Beləliklə, “saqdaq” çox güman ki, e.ə. I əsrdə az diferensiallaşmış türk və monqol dil sisteminə aid olub” (8, s. 52).

Fikrə münasibət bildirməzdən öncə, bir faktı da qeyd edək ki, “saqdaq” sözü dilimizin dialektlərində (1, s. 468) aşağıdakı şəkildə əksini tapmışdır: Sağan (Gəncə, Tovuz) - İri dərin boşqab; sağana/saqan (Oğuz, Qax, Zaqatala) - dərin qab; sağrı (Qazax) - xəncərin qınına çəkilən dəri; sahan/saxan (Başkeçid, İmişli, Qazax, Borçalı) - dərin qab

Misallardan göründüyü kimi, söz Azərbaycan dili dialektlərində müəyyən semantik dəyişikliyə uğrayaraq işlənməkdədir. L.Qumilyov da qeyd edir ki, söz qədim hunca ayaqqabı deyil, məhz yay, ox və bıçaq qoyulan, saxlanılan qab kimi işlədilir, yəni ayaqqabı onun törəmə mənasıdır. Azərbaycan dialektlərində də məhz hər hansı əşyanın saxlandığı qab mənasında işlənir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da bu söz məhz ox qabı mənasında işlədilir (6, s. 148).

Bütün yuxarıda sadalanan faktları nəzərə alaraq yenə də qeyd etməliyik ki, əlimizdə olan materiallara əsasən, müasir Azərbaycan dilində və onun dialektlərində həlledici rol oğuz və qıpçaq dil elementlərinə məxsusdur və daha doğru izah etsək, bunların arasında da həlledici rol oğuz dil qrupuna məxsusdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic, İşi, , I hissə 1999, II hissə 2003, 652 s.
2. Azərbaycan tarixi. 1 cild, Bakı, Çıraq, 2007, 720 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
4. Hacıyev T; Vəliyev K, Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 186 s.
5. Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü.// “Kredo” qəzeti, 28 sentyabr, N37, s.3-5
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 203 s.
7. Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.

8. Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, 624 с.
9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967, 560 с.
10. Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990, 280 с.
11. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета, 1999, 416 с.

РОЛЬ ЭЛЕМЕНТОВ ПЛЕМЕННЫХ ЯЗЫКОВ В КЛАССИФИКАЦИИ ДИАЛЕКТОВ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: язык, диалект, племя, норма, элемент

В процессе современного развития азербайджанского языка факты диалекта и диалекта стремительно устаревают. В последние годы диалектные факты, отражающие элементы разноплеменности и смешение этих элементов, под влиянием средств массовой информации вытесняются фактами литературного языка, становятся архаичными, а лексемы, имеющие особое историческое значение, становятся историзмами.

Безусловно, язык является зеркалом истории и отражает события тысячелетий в судьбах народа. Безусловно, диалекты и диалекты азербайджанского языка являются ценным сокровищем в решении спорных вопросов, представляющих историко-лингвистический интерес историков и лингвистов.

Задача диалектологов состоит в том, чтобы обнаружить и глубоко изучить скрытые моменты в диалектах и диалектах. Если учесть, что 70% диалектной и диалектной лексики имеют туркменское происхождение, то становится понятно, насколько они важны. В диалектной лексике слова арабо-персидского происхождения имеют большое преимущество благодаря происхождению производных слов. Конечно, это связано с сильным влиянием ислама. Науке известно очень мало письменных образцов доисламского тюркского литературного языка. Хотя найденные в некоторых из них примеры охватывают доисламский период, время написания совпадает с распространением ислама и, безусловно, насыщено арабизмом. Однако, несмотря на сильное влияние слов арабо-персидского происхождения, диалектную и диалектную лексику отличает преобладание слов тюркского происхождения, а не литературного языка.

Мы думаем, что этнолингвистический анализ диалектов и диалектов азербайджанского языка проясняет многие спорные исторические вопросы.

The role of elements of tribal languages in the classification of dialects

Summary

Key words: language, dialect, tribe, norm, element

In the process of the modern development of the Azerbaijani language, the facts of the dialect and dialect are rapidly becoming obsolete. In recent years, dialectal facts reflecting the elements of heterogeneity and the mixing of these elements, under the influence of the media, have been supplanted by the facts of the literary language, become archaic, and lexemes of particular historical significance become historicisms. Of course, the language is a mirror of history and reflects the events of millennia in the fate of the people. The challenge for dialectologists is to discover and study deeply the hidden points in dialects and dialects. Considering that 70% of the dialect and dialect vocabulary are of Turkmen origin, it becomes clear how important they are. In dialectal vocabulary, words of Arab-Persian origin have a great advantage due to the origin of derived words. Of course, this is due to the strong influence of Islam. Science knows very few written samples of the pre-Islamic Turkic literary language. Although the examples found in some of them cover the pre-Islamic period, the time of writing coincides with the spread of Islam and is certainly saturated with Arabism. Although the examples found in some of them cover the pre-Islamic period, the time of writing coincides with the spread of Islam and is certainly saturated with Arabism. However, despite the strong influence of words of Arab-Persian origin, dialectal and dialectal vocabulary is distinguished by the predominance of words of Turkic origin, rather than the literary language. We think that ethnolinguistic analysis of dialects and dialects of the Azerbaijani language clarifies many controversial historical issues.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: professor Qəzənfər Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**